

Kongemakt og lendmenn i Norge i det 12. århundre.

I norsk historieskrivning har opfatningen av forholdet mellom kongedømme og lendmenn på 1100-tallet vært merkelig samstemmig. Med større eller mindre reservasjoner er alle forskere enige om at det ved sluttet av 12. århundre eksisterte en motsetning mellom de to samfundsmakter. Problemet har grunnleggende betydning for vårt syn på Norges politiske historie i middelalderen. Derfor er det nødvendig, som en innledning til denne undersøkelse, å gå igjennom den litteratur som foreligger om spørsmålet.

P. A. Munch hevdet at lendmennene var identiske med aristokratiet i Norge. Det nådde sin høyeste makt under Magnus Erlingsson. Han var »i Virkeligheden kun et Redskab i de gejstlige og verdslige Høvdingers Haand». »Magnus og hans Tilhængere repræsenterede den gamle Tingenes Orden: et svagt Kongedømme ved Siden af et Slægt-Aristokrati.» Sverre tok op en kamp »paa Liv og Død mod de gamle Slægter;» hans seier bragte »en fuldkommen Forandring i Landets statsretlige Forhold». Sverre søkte »konsekvent og systematisk at grundlægge en sterk Kongemagt». »Fra denne Tid» begynte en ny klasse av kongelige embedsmenn, sysselmennene, »hyppigere at træde i Lendermændenes Sted». De var »alene Kongens Tjenere og hans Magts Repræsentanter». »Dette var det første Skridt til Kongemagtens Udvidelse paa Aristokratiets Bekostning». Neste skritt var at Sverre »tilegnede Kronen den hidtil af Folket selv gjennem Lendermændene udövede dömmende Myndighed,

og overdrog dens Forvaltning til kongelige Embedsmænd, de saakaldte Lagmænd»¹.

J. E. Sars fulgte Munch, men fremhevet motsetningene ennu skarper. Om hövdingættene uttalte han: »De sad i Kong Magnus's Veitsler og optog alle mere ærefulde eller indflydelsesrige Pladser i hans Hird; de kunde i ham se Repræsentanten for sin egen Magt . . . Derfor stod de ogsaa, — paa faa Undtagelser nær, — fast ved Magnus Erlingsöns Side og kjæmpede for hans Sag med Ihærdighed og grænseløs Forbitrelse». Sverre sökte å gi sitt kongedömme »et sterkt demokratisk Underlag til Erstatning for de svigtende aristokratiske Alliancer». Et ledd i hans politikk var opprettelsen av lagmannsombudet. Og det var först under Sverre at »Sysselmandsnavnet begynder at blive almindeligt». Sysselmennene »havde ingen nedarvet Hengivenhed eller Anseelse hos Almuen at stötte sig til . . . De skyldte Kongen, hvad de var». »Saaledes har Sverre baade direkte og indirekte arbeidet paa at undergrave det gamle Ættearistokrati og ved sin hele Holdning vist, at han var fuldkommen paa det rene med, at han ligeoverfor Stormandspartiets Fiendskab ikke kunde gjøre noget bedre end at . . . stötte sit Kongedömme til en helt anden Basis end den, hvortil hans Modstander havde stöttet sig.»²

T. H. Aschehoug, hvis syn ellers vek temmelig sterkt av fra Sars's, kom på dette punkt til omtrent samme resultat. »Efter det Knæk, det gamle Lendermandsaristokrati fik i Borgerkrigen, erholdt i Norge Kongen friere Hænder i Valget af sine Fuldmægtiger». »Seiren i Borgerkrigene (tilfaldt) . . . Kongedömmet, og i de langvarige Kampe blev en stor Deel af de anseeligste Hövdingætter tilintetgjorte». »De Hövdingætter, som grundlagdes af Kong Sverre og hans Efterfølgeres fornemste Tilhængere, havde udelukkende Kongedömmet at takke for sin Ophöielse».³

¹ Det norske Folks Historie III s. 107—109 og 186—194.

² Samlede Værker I s. 361—372.

³ Statsforfatningen i Norge og Danmark s. 50 og 114.

Ebbe Hertzberg trodde ikke at Magnus Erlingssons kongedømme representerte noen utpreget aristokratisk tendens. Likevel blev lendmennenes makt knekket under borgerkrigene. Det skyldtes ingen bevisst politikk fra Sverres side, men »var kun en ligefrem følge af de blodige begivenheder». Derfor formådde de gamle slekter »ikke længer at stille det fornødne antal mænd til de ledige poster, og folk af lavere byrd trængte efterhaanden ind i de høibaarnes sted. Men dermed rokkedes ogsaa lendermandsaristokratiet i sin grundvold». I motsetning til de gamle ætter kom de nye menn under Sverre »til udelukkende at skylde sit personlige tjenesteforhold til kongen sin stilling og myndighed.» Kong Sverre og hans efterfølgere »tilegnede sig lidt efter lidt et i virkeligheden aldeles uindskrænket herredømme og indrettede i overensstemmelse hermed en burokratisk styrelse, hvis embedsmænd, de administrative sysselmænd og de dømmende lagmænd, vare ganske anderledes afhængige af kongen, end lendermændene nogensinde havde været.»¹

I hovedsaken sluttet altså Hertzberg sig til Munch og Sars, selv om han gjorde visse innskrenkninger i deres tankegang. Et mere selvstendig standpunkt inntok derimot Yngvar Nielsen. Han kunde ikke godta den opfatning at lendmennenes krets blev sprengt gjennom borgerkrigene. Langt større vekt måtte legges på »den økonomiske forstyrrelse». På Sverres tid »var det forbi med det patriarkalske grundlag, hvorpaa det gamle norske ættearistokratis magt en gang havde hvilet». Det som under ham blev ophevet var likevel »nærmest alene aristokratiets lokale karakter og dets dermed følgende lokale indflydelse». »Om der tidligere mellem det og kongedømmet havde bestaaet en sterk indre modsætning, saa viser netop aristokratiets egen optræden, at denne ialfald ikke var saa uforsonlig, som man har villet gjøre den til». Det var for så vidt karakteristisk at »de store ætters medlemmer overtoge de nye sysselmands-embeder». Her kommer det tydelig frem hvor uenig Yngvar

¹ Det norske aristokratis historie s. 146—150.

Nielsen var med forgjengerne. Hans meninger peker i virkeligheten frem mot en motsatt synsmåte. Noen slik konklusjon trakk Yngvar Nielsen imidlertid ikke. Tvert om sluttet han sig tross premissene til det rådende grunnsyn; så sterkt var det gått inn i bevisstheten. Også denne forsker betraktet hendelsene under Sverre som ledd i »en række af foranstaltninger, der sigtede mod det samme maal, at bygge det norske samfund paa en ny, monarkisk grundvold». ¹

Gustav Storm stillet sig også delvis i opposisjon til den herskende lære. Han mente at det var »en Overdrivelse, naar man sædvanligvis regner en stærk Svækkelse af Lendermands-aristokratiet fra Sverre's Tid». Om det var en nedgang i antall av ætter, hadde den iallfall ikke det omfang »som man för har antaget». Men heller ikke Storms innvendinger dannet grunnlag for noen ny helhetsopfatning. Han regnet med at sysselmenn under kong Sverre trådte i spissen for lokalstyrelsen til fortrengsel for lendmennene. Nu sluttet stormannsættene sig »nærmere til Kongedömmet som loyale Tilhængere af dette», og det var Sverre som »organiserte kongelige Domstole ved at oprette Lagmandsinstitutionen». ²

Absalon Taranger godtok Storms syn på lendmannstallet. Likevel oppfattet han Sverre som »Norges første einvaldskonge i moderne forstand. Han gjorde Norge til en stat og kongedömmet til denne stats virkelige centralorgan. Han indsatte fagdommere (lagmænd) til at lede retspleien og sysselmænd (embedsmænd) i spidsen for den lokale militære og civile administration. Lendermandsvældets lokale selvstyre var brudt og det kongelige embedsstyre kommet i stedet». ³

Gustav Storms resultater med hensyn til tallet på lendmenn i Norge för Sverres tid blev bestridt av Ebbe Hertzberg. Mens Storm hadde satt antallet til omkring 20, holdt

¹ Det norske rigsraad s. 26, 29 fg. og 105.

² Norsk Hist. Tidsskr. 2. R. IV s. 184 og artikkelen om Norge i Salmonsens Konversationsleksikon XIII (Kj.havn 1902) s. 623.

³ Udsigt over den norske rets historie II, 1 s. 140 fg. og 141 fg.

Hertzberg 100—120 for riktig.¹ På denne beregning bygget Alexander Bugge. Under Sverre blev »lendermændenes tal mindsket fra vel 100 til henved 10». »Sverres virke gik først og fremst ud paa at knække stormændenes magt», og »hele stormandsklassen havde nu faat sit ulivssaar». Sverre »gjorde sysselmændene til en fast institution i landet». De »var i modsætning til lendermændene bare afhængige af kongen, de første embedsmænd i vort land». Dessuten bragte kong Sverre »retsvæsenet ind under kronens indflydelse» gennem utnevnelsen av lagmenn. »Det var et nyt styre, Sverre indførte i Norge, en omveltning, som vort land aldrig har set mage til». »Han gjorde kongedømmet til al magts kilde og ophav».²

Halvdan Koht uttaler: »Jeg må ubetinget slutte mig til J. E. Sars, når han lar Sverre føre sin kamp først og fremst mot lendmannsklassen». »Før hadde kongedømmet bygd på det store jordeiende aristokrati; hövdingene hadde, som T. H. Aschehoug uttrykker det, vært »de fornemste Bærere af Nationaliteten». Det var mot dette at Sverre gjorde revolusjon». Resultatet av kampen var at »den gamle lendmanns-adelen fekk ein knekk som han aldri heilt reiste seg etter, og ein ny, kongeleg teneste-adel tok rome etter han. Kongedøme vilde ikkje hjelpe seg lenger med mest berre adelsstyring; det tok til å skape eit embetsverk med syslemenner og lagmenner». »Min mening er at det som man har kalla det »demokratiske» kongedømme først blev född med kong Sverre. Jeg vilde ikke kalle det demokratisk, jeg vilde heller si anti-aristokratisk; det vilde bygge kongsmakten på en embedsstand som hentet all sin styrke fra kongen».³

Oscar Albert Johnsen slutter sig også til »de ældre historikere»: »Seiren over den (verdslige stormandsklasse) gjorde det mulig for Sverre og hans efterfølgere at bygge kongemagten paa en embedsstand istedenfor paa stolte og

¹ Norges historie II, 1 s. 113—116.

² Norges historie II, 2 s. 158—164.

³ Innhogg og utsyn s. 90 fg. og 156 fg. Jfr. s. 122.

höimægtige lendemænd». Striden ophørte »med lendemandsaristokratiets fuldstændige ydmygelse under kong Sverre og hans efterfølgere». ¹

Fredrik Paasche mener at når »Sverre, mere end tidligere norske konger, holder de gamle ætter utenfor riksstyrelsen», skyldtes det ikke noe prinsipp, men »omstændigheternes tvang». »I den situation, som forelaa, var det selvfølgelig, at lendermandsklassen gik med til striden mot Sverre». »Hvad end sysselmands-institutionen hadde været i sin oprindelse, i Sverres tid vendte den sig ihvertfald til den gamle stormandsklassens skade. Lendermændene stod i stor utstrækning den nye konge imot; saa viste det sig at han hadde et middel til at styre riket uten deres hjælp». Under Sverre blev det skapt »grundlag for en ændring i hele statslivet». ²

Edv. Bull hevdet at »den gamle lendmannskretsen var så medtatt av mannefall, at den trengte en radikal personfornyelse». Selv om vi efter Bulls opfatning ikke kan si at »hövdingeklassens økonomiske og politiske makt blev minket», »etablerer Sverres kongedømme likevel et annet forhold mellem konge og hövdinger enn tidligere». »Först og fremst er det sysselmennene det gjelder, som nu blir de der virkelig utöver den kongelige myndighet i landet». »På lignende måte vinner kongen også frem til fastere myndighet over rettsvesenet gjennom de kongelig utnevnte lagmennene». ³

Spørsmålet om kongemakt og lendmenn spiller en så central rolle, at de fleste norske historikere har tatt stilling til det. Gjennom innpå hundre år har alle i hovedtrekkene nådd det samme resultat. På bakgrunn av den uenighet som ellers råder, er denne samstemmighet helt enestående. Det kunde ligge nær å opfatte den som bevis for at resultatet er fullt å lite på. Likevel tror jeg det har en hensikt å ta problemet op til ny undersökelse.

At forskerne på dette punkt er enige, skyldes for en

¹ Norsk Hist. Tidsskr. 5. R. III s. 231 fg.

² Kong Sverre s. 220—230.

³ Det norske folks liv og historie II s. 225—230.

av denne kjensgjerning må vi vurdere årmannens stilling i Trøndelag ifølge Frostatingsloven.

Om Frostatinget heter det i F I 2: »Det er forn rett at årmenn fra alle fylker skal gjøre vebånd her på tingvol-len». Og videre: »Årmenn skal opnevne i lagretten så mange som er lovbestemt fra hvert fylke». Årmennene hadde altså fra gammel tid til plikt å sørge for at tinget blev holdt i reglementære former og full sikkerhet. Dessuten lå det til dem å velge medlemmene av lagretten, å utpeke de høieste dommere i Trøndelag. Det viser hvor viktig årmannens ombud var.

Et avgjørende problem reiser sig her for oss: Stod den trønderske årmann oprinnelig i tjeneste hos böndene eller hos kongemakten? Svaret kan umulig være et både-og. Enten måtte han fra først av være trøndernes mann eller kongens.

Hvis årmannen var kongelig embedsmann, rådde rikskongedømmet for sammensetningen av den øverste domstol i bygdene rundt Trondheimsfjorden. Men i så fall vilde trøndernes bestemte holdning overfor lendmennene ha vært temmelig overflødig, ja like frem uforklarlig.

Lagretten var organ for folket, for selve bondesamfundet i Trøndelag. Den skiller sig for så vidt ikke ut fra de lavere instanser, som var allemannsting, eller fra Öretinget, hvis opgave var lovgivning og kongevalg.¹ Det er ikke mulig å påvise tegn til at gjennomførelsen av representasjonssystemet i åtte-fylkers-tinget på Frosta öket kongens innflytelse på noe punkt. Alle ledd i rettspleien var uten forskjell i trøndernes hender.

Vi må derfor utelukke den mulighet at årmannen innen Frostatingslagen fra gammel tid skulde ha optrådt på vegne av kongemakten. Spørsmålet er om vi isteden kan godtgjøre at han hørte böndene til.

Ved undersökelsen av denne sak gjelder det først og fremst å nå til klarhet over årmannens forhold til fylket.

¹ Absalon Taranger i norsk Hist. Tidsskr. 5. R. V s. 14 og Trondheimens forfatningshistorie s. 5 fg.

Tingordningen i Trøndelag hang på det nærmeste sammen med fylkene. Hver rettsinstans bygget direkte på dem. Trönderne hadde ting for det enkelte fylke, for to, fire og åtte fylker under ett. Fylket utgjorde selve hovedleddet i den eldste organisasjon av de trønderske bygder. Ikke på noe annet sted i Norge hadde det så dype rötter og gikk så langt tilbake i tiden. Utvilsomt er det riktig som Gustav Indrebö har antatt, at fylkene vokste frem som deler av de store tinglag, og hadde sitt ophav i dem. De har aldri vært egne kongeriker eller frittstående politiske faktorer av annet slag. Heller ikke blev fylkene dannet gjennom noen administrativ inndeling som rikskongene fikk i stand.¹

Frostatingsloven viser at det fantes én årmann i hvert av de åtte gamle fylker i Trøndelag. Det avgjørende kildested er F X 3, hvor det blir sagt: Hvis *ørvarping* holdtes samme dag som *vápnaping* eller *fylkisping*, skulde *ármaðr hafi umboðsmann* på *ørvarping*. Innen fylket var det altså ingen annen årmann. Dette bekreftes av andre opplysninger. Således hörer vi i F I 1 om fordelingen av innkrevde böter fra dem som forsömte å gi tingferdslönn: *ármaðr skal hafa hálf en hálf fylkismenn allir*.² Og i F X 33 sies det om anlegg av söksmål: *sína fylkismenn skal hverr konungs ármaðr sækia* eller *scal sinn fylkismann ármaðr sæcia*. Derksom noen ikke vilde være med å betale ledingsskuten, skulde ifølge F VII 2 böndene *i þeirri scipsýslo oc ármaðr konungs* i forening fordre belöpet hos ham. Som Edv. Bull har fremhevet,³ var en trøndersk skipsysssel visstnok identisk med fylke. Derfor tales i F VII 14 om det utstyr til skibet, som måtte skaffes av *ármaðr hverr i fylki*, hver årmann i sitt fylke.⁴

¹ Fylke og fylkesnavn (Bergens Museums Årbok 1931, Hist.-antikv. rekke nr. 1) s. 34 fg.

² For tolkningen se Absalon Taranger i norsk Hist. Tidsskr. 5. R. V s. 26 fg. note.

³ Leding s. 11.

⁴ Tilknytningen mellem fylke og årmann i Trøndelag fremgår videre av F II 23, IV 24 og XIV 12. Samme opfatning hos Edv. Bull, Scandia III s. 94.

Den nære forbindelse mellom årmann og fylke i Trøndelag tyder på at ombudet her var meget gammelt. Det må være dannet samtidig med selve tingordningen, som et opprinnelig ledd i det trønderske selvstyre. Når årmannen opnevnte medlemmer av lagretten på Frosta, handlet han som tillitsmann for böndene.

I denne egenskap var årmennene ikke bare knyttet til lagtinget, men også til alltingene. Vi ser av F I 4 at det var de som hadde å stevne folk til Öreting. For de lavere rettsinstanser skulde ifølge F II 23 »det gjelde om tingbud, som fylkesmenn enes om på tinget». Blev det noen vanskelighet med ombæring av budstikken, var det årmannens plikt å bringe saken frem for tingböndene. Det blev påbudt at han skulde kontrollere om alle var innkalt på lovbefalt måte.

Årmennene stod til ansvar overfor bondesamfundet. Således heter det om Frostatingsferd i F I 1: »Hvis årmann sitter hjemme uten forfall, böter han en teller mark til de bönder som drog til tinget». På samme vis blir foreskrevet i F X 33: Om en årmann måtte betale bot for lovstridig rettergang, »skal alle bönder i fellesskap ha pengene». Tydeligere kunde det ikke sies at årmannen var funksjonær for folket i Trøndelag.

Kongemaktens representant hörer vi svært lite om i Frostatingsloven. Det finnes ikke her et eneste sted som klart belyser lendmannens stilling i fylkene omkring Trondheimsfjorden. Efter F VII 18 skulde de trønderske lendmenn »gjøre leding som ellers hver bonde, og eie så meget i ledingsskibene som det var i Olavs dager», altså under Olav Haraldsson. Oplysningen vidner om at det allerede i første halvdel av det 11. århundre må ha vært lendmenn i lagdømmet. Men det er også alt vi får vite. Deres antall var sikkert meget begrenset. Loven viser iallfall at de kongelige lendmenn ikke spilte noen rolle blandt trønderne.

En enkelt gang omtales likevel lendmannen, men det på en måte som synes å godtgjøre at han fra først av ikke hadde noen forbindelse med rettspleien i Trøndelag. Ifølge

F IV 10 måtte voldsforbrydere føres til årmannen, »som skal vokte dem, og det skal også lendmannen». De siste ordene — *oc svá lendr maðr* — må være et senere innskudd. De står helt utenfor sammenhengen. Påfallende er det at lendmannen for övrig ikke nevnes i avsnittet. Derimot blir utførlig gjort rede for hvorledes årmannen hadde å forholde sig. Var han selv ikke hjemme, skulde misdederen overlates til hans kone, og om også hun var borte, til gårdsbestyreren. De to var alene om å handle i årmannens sted.

Imidlertid betegner den 16-delte Frostatingsbok årmannen stadig som *ármaðr konungs*. Da den endelige redaksjon av loven kom i stand omkring 1170, var han blitt kongelig tjenestemann. Det får vi stadfestet også på annet vis. Således blir sagt i F XIV 12 at den som gav en tyv fri, skulde böte til kongen, *svá ármaðr sem annarr maðr*. Her er årmannen ikke lenger ansvarlig overfor böndene. Påbudet blev gjennomført på et tidspunkt da han stod kongemakten til regnskap. Det samme gjelder med F X 9, som sier at når folk var stevnet for retten, kunde de selv avgjøre hvor søksmålet skulde fremmes, bare det ikke skjedde i lendmanns eller årmanns gård. Forklaringen må være at årmannen var utenfor bondesamfundet like fullt som lendmannen, dengang bestemmelsen blev vedtatt. Og den skyldtes Magnus Erlingsson. Parallellstedet i Gulatingsloven 46 angis uttrykkelig som hans forordning.

Men selve overgangen var blitt innledet et par mannsaldrer i forveien. Det ser vi av de retterböter som kongebroðrene Sigurd, Östein og Olav Magnussønner ved begynnelsen av det 12. århundre gav alle lovfeller i Frostatingslagen. Blandt dem finnes i F XVI 1 denne forskrift: »Hus skal årmannen gjøre for kongen, men ikke böndene, medmindre de vil yde ham det frivillig». Siden tilsagnet bedret tröndernes vilkår, må plikten tidligere ha hvilt på hele bondefolket. Avtalen hadde til hensikt å undgå besvær for böndene, og samtidig sikre kongens rett til gjesting i Tröndelag. Derfor blev partene enige om det kompromiss at tröndernes fremste tillitsmann innen hvert fylke skulde

ta imot kongen om andre var uvillige. All den stund loven nu gjorde slik innkvartering til spesiell forpliktelse for årsmannen, i motsetning til för, kan han ikke uten videre ha vært kongstjener. Men forliket bragte ham i en viss avhengighet av kongemakten, som i den følgende tid skulde få stadig ökende omfang.

Tendensen kommer klart frem i et avsnitt som blev satt inn ved lovrevisjonen under Magnus Erlingsson. Dateringen er sikker, for bestemmelsen svarer til et nymæle av Magnus i Gulatingsloven 32. Den hörer til de særlover som ifölge F V 44 blev vedtatt »med samtykke av kong Magnus og erkebiskop Öistein og de andre biskoper og alle de viseste menn fra alle lagdömmen». Det heter i F V 46: »I alle söksmål hvor folk setter dom sig imellem, skal den som bryter dommen, betale 18 örer til saksökeren, og holde dommen som för, men til kongen 15 mark. Og kongen eller kongens sysselmann søker det på begges vegne. Vil han fremdeles ikke overholde dommen, skal sysselmennene stevne ham til tings. Dette gjelder også om noen bryter den dom som er dömt på Frostating og har fått våbentak innenfor og utenfor lagretten. Og de 18 örer som saksökeren skulde ta, skal da deles slik at halvparten gis til de menn som var opnevnt til Frostating av det fylke samme år som dommen blev avsaft. Alle søker sammen med kongens sysselmenn (*sæci aller saman með konungs síslomönnum*)». Det annet sted hvor sysselmannen blir omtalt i selve Frostatingsloven, nemlig F IV 41, har følgende ordlyd: »Drapsmann (som var lyst utlæg) skal ikke komme i landet uten han godtgjør for tinget at han har lov av kongen. Den sysselmann gir ham rett til å opholde sig innenlands, som han viser kongens jærtegn, . . . for han skal råde i det fylke for alle söksmål på kongens vegne (*at hann skal öll mál setia i því fylki af konungs hendi*)». ¹

Det er sjelden vi får så utvetydig beskjed som i disse tilfelle. På en måte som ikke kan være til å ta feil av, blir

¹ Om betydningen av »at» i denne setning, se Norges gamle Love V s. 81, annen spalte, under conj. 2.

her oplyst at sysselmenn hadde overtatt årmenneenes funksjon i de trönderske fylker. I 1170-årene var bondesamfundets gamle tjenestemann fullstendig fortrent av den nye kongelige embedsmann. En inngripende forandring var foregått i Trøndelag. Rikskongedømmet hadde vunnet en stor seier over böndene ved den tid da Magnus Erlingsson reviderte Frostatingsloven.

I slutten av det 11. århundre blev landskapslovene første gang skriftlig nedtegnet. Det førte ikke til noen endring hverken i form eller innhold. Kodifiseringen omfattet de rettsregler som dengang var gyldige. I fylkene omkring Trondheimsfjorden hadde årmannsombudet på den tid bevart sin opprinnelige karakter, og tingordningen var fremdeles helt uavhengig av kongedømmet. Under Magnus Erlingsson kom bestemmelser til, som vidner om at forholdet var blitt et annet. Likevel blev de eldre forskrifter om årmannen beholdt i loven. Forandringen fikk ikke noe alment uttrykk. Vi kan bare slutte oss til den gjennom kildesteder som F V 46 eller F IV 41.¹

To ting var skjedd: årmannen kom under kongen, og hans virksomhet blev sterkt innskrenket. Det må helt ha endret hans rettsstilling. I F IV 57 hörer vi at kongens årmann skulde ha halvdel av haulds rett. Han som hadde stått for valget av lagrettemenn, blev stillet langt efter odelsböndene. At det var noe nytt, fremgår av sammenhengen. Siden det også er tale om erkebispens årmann, må påbudet være yngre enn 1152, da erkesætet i Nidaros blev opprettet. Sannsynligvis var bestemmelsen satt inn av erkebiskop Östein Erlendsson, da han i fellesskap med kong Magnus forbedret tröndernes lovbok.

I det anførte avsnitt sies det videre: »Undtatt erkebispens årmann skal alle andre årmenn ha mindre rett enn kongens årmann svarende til den rett deres husbond har».

¹ Tilsvarende fortidslevninger støter vi også på i Magnus Lagaböters Landslov fra 1270-årene. Her forutsetter en enkelt passus i I 2 at årmannen var med å opnevne tingmenn, mens det ellers bare er tale om lendmann og sysselmenn. Jfr. også VII 11.

Av dette fremgår at også privatfolk, som ikke hadde noen offentlig rettsmyndighet, holdt årmenn. Det må bety at den trønderske årmann på Magnus Erlingssons tid først og fremst var bestyrer av jordegods, enten han tjente hos konge eller erkebiskop eller vanlige bønder.

Den vestnorske tingordning kjenner vi mindre til enn Frostatingslagens. Lagretten på Gulating var øverste appellinstans fra fylkestinget (G 266), og det stod igjen over fjerdingstinget (G 35). På Vestlandet som i Trøndelag var de lavere instanser allemannsting. Og den lovgivende myndighet lå hos Gulatinget.¹

I G 3 blir fastsatt hvor mange representanter for hvert fylke skulde møte på Gulating. Kapitlet har to tallrekker. Den ene tillegges Olav Haraldsson, og vi tør visstnok anta at det er korrekt. Den andre blev vedtatt på riksmötet i 1163. Det sies her at »den skal fare, som lendmenn eller årmenn eller sysselmenn opnevner». Setningen er et uorganisk innskudd i det avsnitt som skyldes Magnus Erlingssøn. Fra hans tid må tilføielsen om sysselmenn skrive sig, for ordet forekommer ikke i de eldre deler av loven. Men ellers hørte påbudet neppe blandt nymælene. I Olavsteksten heter det uttrykkelig at årmann eller lendmann skulde kreve inn böter av lagrettemenn som forbröt sig. Derfor hadde begge sikkert også vært med på å velge lagtingets medlemmer lenge för 1160-årene. Det vidner om at både årmenn og lendmenn inntok en annen stilling i Gulatingslagen enn blandt trønderne.

Gang på gang blir sagt i den vestlandske lovbooken at *armaðr æða lendrmaðr* skulde fungere som rettens håndhever,² mens år mannen fra gammel tid var alene om denne oppgave i Trøndelag. Slik forholdt det sig også med ledingsopbudet. Mens de trønderske lendmenn her ingen rolle spilte, stod de i kystlandskapene på like linje med år mennene.³

¹ Absalon Taranger i norsk Hist. Tidsskr. 5. R. V s. 23.

² G 141, 152, 187, 213, 253 og 256.

³ G 301, 308, 309, 311 og 314.

På ett punkt finner vi imidlertid en betydningsfull forskjell, nemlig ved betaling av böter. Tre steder i Gulatingsloven angår slik straff (G 71, 152 og 253), og de stemmer alle overens: Det belöp som lendmannen måtte ut med, skulde deles likt mellem konge og bönder, men årmannens bot tilfalt i sin helhet böndene. Forklaringen kan neppe være tvilsom. Lendmennene var knyttet til kongemakten, årmennene oprinnelig til bondesamfundet. Deres myndighet bygget fra først av på forskjellig grunnlag, ganske som i Trøndelag.

Men utviklingen hadde nådd lenger på Vestlandet. Det fremgår av G 37, som påbyr at ved private søksmål skulde saken være ugjenkallelig tapt om en lendmann eller hans sønn eller en årmann fikk sæte i retten. De måtte ikke engang komme så nær domstolen at forhandlingene der kunde höres. Meningen synes å være klar: Årmannen stod i samme stilling som lendmannen. Böndene anså begge for kongstjenere. Den enes nærvær var like farlig som den andres for bondedomstolens uavhengighet. Derfor blev også lendmanns sønner under 40 år utelukket. Inntil den alder kunde de efter G 206 håbe å få samme verdighet som faren, og derved bli bundet til kongedømmet.

Bestemmelsen i G 37 hörer til lovens Olavstekst. Den stammer fra første halvdel av det 11. århundre. Så tidlig var den vestnorske årmann gått over fra böndene til kongen. Han blev *armaðr konongs*, og stod i samme klasse som lendmannen. Olavsteksten i G 3 viser at de allerede på 1000-tallet var sideordnet: Begge skulde kreve inn böter »hver i sin syssel».

Også innen Gulatingslagen var årmannen knyttet til fylket. Både Olav og Magnus kunngjorde i G 3 at det var forfallsgrunn for årmennene »om kongen kommer i et fylke og byr sin årmann å gjöre i stand til å ta imot ham i neste fylke». Men dette var ikke her så fast regel som i Trøndelag. Den mulighet blir forutsatt i G 271, at *eigi er konongs armaðr i því fylki*. Når de store Vestlandsfylkene ikke alltid hadde sin egen årmann, var deres antall i denne landsdel

betydelig mindre enn i Frostatingslagen. I G 152 heter det at lendmannen skal ta sig av en sak *ef eigi er armaðr til*. En lendmann trådte likevel ikke alltid isteden om ingen årman fantes i fylket. Ifølge G 271 skulde *sa armaðr er nestr er* da tre til. Og det er meget viktig å legge merke til at G 271 i det hele tatt ikke regner med at fylket hadde noen lendmann. Anderledes kan vi vanskelig opfatte uttrykket *sa armaðr er i því fylki a ivirsokn*.

Mengdevis av eksempler fra sagaer og andre kilder viser meningen med *yfirsókn*¹. I første rekke betegnes den myndighet stormennene hadde som representanter for kongedømmet².

Av G 271 må vi slutte at den kongelige myndighet i fylket blev utøvet av årmannen. At han hadde *yfirsókn*, kan bare innebære at det i regelen ikke fantes noen lendmann ved siden av.

Kapitlet G 271 gir böndene anledning til å innløse jord som var kommet under kronen. Det blir sagt at henvendelsen til årmannen for å opnå det, måtte skje *fyrr en þriggia kononga æve se liðin*, før de tre kongers tid er forbi. »Og hvis den da ikke er innløst, blir jorden hvor den er kommet». *En þo at konongar se þrir senn at lande, þa er þat þo eins æve*, selv om det er tre konger samtidig i landet, er det bare én kongstid. Disse forskifter gjør det mulig å datere forordningen. Riktignok blev Norge to ganger styrt av tre konger i fellesskap: under Magnus Berrfötts sønner og Harald Gilles. De siste kan vi likevel trygt se bort fra. Det foreligger ikke noe vidnesbyrd om at de bedret böndenes rettsstilling. Til gjengjeld vet vi fra Frostatingsloven og sagaer at så var tilfelle med Sigurd Jorsalfarer, Östein

¹ Jfr. Konrad von Maurer, Die ármenn des altnorwegischen Rechtes (Sitzungsberichte der königl. bayr. Akad. der Wiss. 1879. I. Philos.-philol.-hist. Cl. I) s. 55—58. Se også Ebbe Hertzberg, Lén og veizla i Norges sagatid (Germanistische Abh. zum LXX. Geburtstag Konrad von Maurers dargebracht) s. 296 fg.

² Eksempler hos Maurer s. 56 fg. og hos Hertzberg s. 285 fg. og 296 fg. note.

og Olav¹. Faren døde i 1103, den første av brødrene i 1115. I de mellemliggende årene må derfor G 271 være vedtatt.

Ved begynnelsen av det 12. århundre spilte således årmenne en langt mere fremskutt rolle på Vestlandet enn lendmennene. Men på Hålogaland blev nettop i Magnussonnes tid regnet med at det kunde være en lendmann istedenfor årmannen. I en retterbot som blev gitt av de tre kongebrødre, heter det (F XVI 2) at ingen måtte foreta ransakning hos hålöygene, *nema sá einn lendr maðr eða ármaðr er sócn á*². Siden det bare var én som hadde søksmålsretten, fantes ikke samtidig både lendmann og årmann i fylket. De utelukket hverandre her som i Gulatingslagen. Omkring år 1100 var likevel utviklingen nådd lenger på Hålogaland. Men Vestlandet kom snart efter. Det ser vi av den anførte bestemmelse i G 152: lendmannen skulde påta sig saken om det ikke var noen årmann. Dette avsnitt må således være yngre enn G 271.

I G 301 tales om *lendrmaðr æða armaðr sa er attong hevir at ivir sokn*, som har åttendedelen av fylket til styring. Uttrykket forteller sikkert ikke om størrelsen av deres embedsdistrikt, men godtgjør at hver åtting i Vestlandsfylkene hadde enten en årmann eller en lendmann. Årmennene var ikke mere alene om å ha *yfirsókn*. Setningen bryter av sammenhengen i G 301, og er derfor et senere innskudd i teksten. Den er ikke meget eldre enn Magnus Erlingssons tid³.

I det foregående har vi drøftet tre opplysninger i Gulatingsloven, som gir materiale til vurdering av lendmennenes antall og innflytelse i Vest-Norge. To av disse kildesteder kan tidfestes temmelig nøiaktig, G 271 til ca. 1100, G 301 til ca. 1150. En sammenligning mellom dem viser at tallet på vestlandske lendmenn utvilsomt har øket meget sterkt i første halvdel av det 12. århundre.

¹ Se Absalon Taranger i norsk Hist. Tidsskr. XXX s. 273 fg.

² Årmannen var altså på Hålogaland som Vestlandet allerede dengang kongelig ombudsmann i motsetning til i selve Trøndelags-fylkene.

³ Spørsmålet om datering av G 301 skal vi nedenfor komme tilbake til.

Kong Magnus forordnet i 1163 gjennom G 3 at ikke alle lendmenn i tinglaget skulde møte på Gulating. »To lendmenn skal være tilbake i Egdafylke, to i Rygjafylke, en på Sunnhordland, en i Sygnafylke,¹ en i Firdafylke og en på Sunnmøre. Alle andre lendmenn som er innen vårt lagdømme, skal fare til lagtinget fra disse seks fylker». I de fylkene som lå lengst borte fra tingstedet, var det nødvendig at to lendmenn satt hjemme. De nærmere nøide sig med én, og fra Nordhordland, hvor tinget holdtes, kunde alle møte. Siden det var regelen at lendmennene drog på lagtingsferd, undtagelsen at de blev tilbake, må de åtte hjemmesittere bare ha utgjort en brøkdel av det samlede antall².

I 1160-årene fantes det altså mange lendmenn på Vestlandet, langt flere enn årmenn. Tallet på dem var neppe steget siden Olav Haraldssons dager. Forskriften i G 3 om årmenns plikt til i hvert fylke å ta imot kongen, kunde Magnus gjenta uforandret. Men det avsnitt som angår lendmennene, har en annen form i Olavsteksten. Efter den skulde samtlige møte på Gulatinget. Fordi lendmannstallet i kystfylkene var meget høiere under Magnus Erlingsson enn på Olavs tid, kunde Magnus la enkelte bli tilbake »for å vokte folks hus mot tyver og ransmenn».

At det blev flere lendmenn i Gulatingslagen, betyde imidlertid ikke at årmennene var skjøvet i bakgrunnen. Den vestnorske lovboken antyder ikke med ett ord at lendmannen rettslig eller militært var årmannens overordnede. For samme forseelse måtte begge betale den samme bot. Av G 301 fremgår at årmannen omkring 1150 fremdeles hadde *yfirsókn* jevnside med lendmannen. Og en noenlunde samtidig opplysning viser at de på like vilkår mottok krongods i forlening. Det blev nemlig påbudt i G 308 at årmann og lendmann skulde böte mangler ved ledingsutstyret *sva sem þeir hava veizlu til*³.

¹ Dette fylke nevnes ikke i de bevarte håndskrifter av G 3, men i den såkalte Sverres kristenrett kap. 2, som her bare er en avskrift av G 3.

² Ebbe Hertzberg, Norges historie II, 1 s. 115 fg.

³ Dateringen av G 308 vil vi senere komme inn på.

Ifølge G 206 var det nettop lendmannens særkjenne at han *hafde lond at veidzlu konongs*. Og i G 200 blir sagt at lendmanns sønn skulde ha haulds rett *ef hann fær eigi lond*. Videre hører vi at »årmanns sønn skal ta den rett han har slekt til, hvis han ikke får slikt navn som faren». Hvilken rettsstilling år mannen inntok, blir riktignok ikke opplyst i Gulatingsloven. All den stund han mottok veitsler, tør vi kanskje av G 206 slutte at også år mannen hadde lendmanns rett. Om dette må bli uvisst, er det iallfall ikke mulig å påvise hverken formell eller reell forskjell mellom lendmenn og år menn på Vestlandet ved midten av det 12. århundre. Så vidt vi kan se gav de ulike betegnelser ikke lenger uttrykk for ulikhet i rettsstilling og funksjon.

I de nymæler som kom til ved lovrevisjonen under Magnus Erlingsson, nevnes for første gang i Gulatingsloven også sysselmenn. Således finnes i G 32 et avsnitt om kongens sysselmann, ordrett likelydende med det vi har gjengitt fra F V 46. Men forskriften angående Frostatinget er det ikke noe sidestykke til i G 32. Derimot inneholder 1163-kapitlet G 35 en bestemmelse om rettergangen på Vestlandet, og her optrer år mannen fremdeles som representant for kongemakten. Magnusteksten i G 37 stiller sysselmann og år mann side om side, og i G 3 møter vi sysselmenn på like fot med år menn og lendmenn.

Sysselmannen grep således inn på områder av samfundslivet hvor de andre virket. Heller ikke i dette tilfelle kan vi konstatere at det nye navn betegnet en ny funksjon.

I Trøndelag foregikk et klart skifte ved opprettelsen av sysselmann-embedet: år mannen blev med én gang skjøvet i bakgrunnen. Noe tilsvarende gir Gulatingsloven ikke vidnesbyrd om. På Vestlandet synes overgangen å ha skjedd mindre brått. Forskjellen skyldtes rimeligvis at kongedømmet på forhånd var langt sterkere befestet her enn i de trønderske fylker. Likevel varte det ikke lenge innen sysselmannen helt hadde avløst år mannen også i kystlandskapene. Det fremgår av en annen kilde, nemlig Sverres saga. Etter

den spilte årmenn i slutten av 1170-årene ikke noen politisk rolle hverken blandt trøndere eller vestlendinger.

Opkomsten av sysselmenn rammet altså i begge lagdømmer først og fremst årmennene. Utvilsomt gikk forandringen også utover lendmennene. Nordenfjells var tallet på dem i forveien svært begrenset, men i Vest-Norge måtte de nye kongelige tjenestemenn i høi grad influere på lendmennenes stilling. Nu blev det ikke lenger nødvendig å få stadig flere lendmenn på Vestlandet. Behovet for dem kulminerte allerede i Magnus Erlingssons tid.

De bevarte landskapslover viser hvor ulikt forløp utviklingen hadde i fylkene omkring Trondheimsfjorden og langs kysten i vest. Først ved Magnus Erlingssons lovgivning blev de for alvor nærmet til hverandre. Det store skille bragte sysselmännens embede. Det betydde et avgjørende fremstöt for kongemakten.

Ledingsbolkene i Frostatingsloven og Gulatingsloven er like forskjellige som de to lovböcker for övrig¹. Derfor påkaller det vår oppmerksomhet at de inneholder en bestemmelse som er helt likelydende. I samme ordelag fastsetter begge lover (F VII 7 og G 299) at kongen skal opnevne styresmenn på ledingsskutene og styresmennene igjen mannskapet. Reglene for hvorledes de her skulde gå frem i Trøndelag og på Vestlandet, stemmer også overens.

Som Ebbe Hertzberg har fremhevet, betegner denne forskrift et senere tillegg. Den er ganske uforenelig med mangersordningen, som oprinnelig dannet grunnlag for ledingsutbudet iallfall i kystegnene. Isteden blev nu innført manntall og manntallsting i begge lagdømmer².

Lovreformen betydde en inngripende omlegning av ledingsvesenet. På forhånd hadde utskrivningen ligget hos böndene. Nu kom den under kontroll av kongen. For

¹ Edv. Bull, Leding s. 38.

² Norsk Hist. Tidsskr. 5. R. II s. 255 fg. Jfr. s. 245 fg. Se også Edv. Bull s. 34 fg. Den tidligere ordning i Trøndelag har Frostatingsloven ikke bevart noe minne om.

kongedømmet innebar forandringen en betydelig maktøkning. Av den grunn er det viktig for oss å bringe på det rene når revisjonen fant sted.

Ebbe Hertzberg antok at det var Magnus den Gode som omkring 1040 skaffet sig retten til å utta ledingshæren gjennom sine styresmenn. Tidfestingen grunner sig på en hypotese om at den Atle som ifølge G 314 fastslog utredslene i Gulatingslagen, er identisk med Atle i kong Magnus's saga¹. Men Edv. Bull har vist at det ikke godt kan være tale om samme person². Og han fant et vidnesbyrd om at det nye påbud måtte være adskillig yngre. I F VII 7 heter det at en skrevet liste over alle ledingsfolkene skulde settes op. Men ingen kan vel for alvor tenke sig, hevdet Bull, at det ved midten av 1000-tallet har vært en så utbredt skrivekyndighet i Norge³. Vi tør derfor trygt regne med at Hertzbergs datering er uholdbar.

Edv. Bull mente at de nye bestemmelser skyldtes Sverre Sigurdsson. Efter Bulls beregning innebar endringen en vesentlig skjerpelse av verneplikten på Vestlandet. Noe sidestykke til denne økning fant han ikke i Trøndelag. Her var ledingsutbudet »åpenbart langt mildere, hvad der er fuldt forklarlig, når vi tar hensyn til Sverres forskjellige stilling til de to lagdømmer. I Trøndelagen hadde han altid hat sine beste, mest trofaste tilhængere, Vestlandet hadde han måttet underlægge sig med makt; at han der tiltvang sig store rettigheter, er derfor helt naturlig»⁴.

Dette resonnement har tvilsom verdi. Tankegangen kunde like godt snues om. I virkeligheten gjorde også Bull det selv i et lignende tilfelle. Mellom størrelsen på skipredene i Vestfold var det en påfallende ulikhet: i den sydlige delen fantes bare ett, mot fem i nord. Forskjellen forklarte han slik at i det nordlige var verneplikten meget byrdefull, men i syd svært lempelig. Ledingsordningen i nordre Vest-

¹ Norsk Hist. Tidsskr. 5. R. II s. 254. Jfr. s. 264.

² Leding s. 24 note 1.

³ S. st. s. 33.

⁴ S. st. s. 36 fg.

fold satte Bull i forbindelse med Halvdan Svarte og Harald Hårfagre, som efter Heimskringla hørte hjemme der. »De fredsæle kongene i søndre Vestfold hadde ikke behov for nogen nyordning av militæradministrationen i sit rike, erobringkongene i nordre Vestfold maatte i sit land kræve saa megen folkehjælp som de forholdsvis fattige bygdene kunde yde»¹. Det resultat som Bull her nådde til, harmonerer ikke særlig godt med hans uttalelser om kong Sverres forhold til landevernet vesten- og nordenfjells.

Vi kan følgelig ikke godta Edv. Bulls konklusjon når det gjelder å tidfeste revisjonen av ledingsforskriftene i de to tinglag. Det betyr likevel ikke at vi står uten holdepunkter. Tvert imot er det mulig å gi en omtrentlig datering av lovendringen. Asgaut Steinnes har her vist veien².

Som det ovenfor er omtalt finnes i G 3 to forskjellige oppgaver over antallet av nevndmenn som hvert fylke skulde sende til Gulating. Det har lyktes for Steinnes å godtgjøre at et militært prinsipp både under Olav og Magnus blev lagt til grunn for utregningen. Han har også funnet hvilket system blev fulgt: Tingmannstallet i 1163 for de fire centrale fylkene på Vestlandet — Rygjafylke, Hordafylke, Firdafylke og Sygnafylke — var fastsatt efter skibstallet i G 315. Vi har dermed fått bindende bevis for at oppagene i G 315 fra de fire fylker ikke er yngre enn dette året.

Overalt innen Gulatingslagen, fra Agder til og med Sunnmøre, skulde ifølge G 315 ledingsskibene være 25-sesser mot 20-sesser ellers i landet. Dette lagdømme kom således til å innta en særstilling. Imidlertid forutsetter G 301 at 20-sessen på forhånd var den normale type også i Vest-Norge. Her hadde det altså foregått en omlegning. Den var likevel ikke avsluttet i 1163. Forskriftene i G 315 var dengang ennu ikke fullt gjennomført på hele Vestlandet.

Det heter nemlig i G 3, i et avsnitt som Magnus satte

¹ Norsk Hist. Tidsskr. 5. R. IV s. 271 fg. Jfr. Ledings s. 57. Mot dette Asgaut Steinnes i Syn og Segn 1929 s. 58 fg. Se også min avhandling »Harald og Havsfjord» i nærværende bind av Scandia.

² S. st. s. 59—62.

inn: »Fra Egdafylke skal en mann fare av hvert skiprede, og det skal jevnes på skipredene slik at 20 mann farer». Her sies med rene ord at en regulering av skipredetallet på Agder blev foretatt i 1163. Og skipredenes antall falt sammen med ledingsskutenes. Magnus Erlingsson påbød altså at fylket skulde stille 20 skib. Av G 301 må vi slutte at de var 20-sesser: Bare på den måten blev det en fast sammenheng mellom tallet på tingmenn fra Agder og antallet av sesser, nemlig en mann for hver tyvende sess, mot en for hver tiende fra de fire nordligere fylker¹. Men 20 20-sesser svarte til 16 25-sesser, den opgave som G 315 gir for Egdafylke. Sessetallet var like stort i begge tilfelle. Bestemmelsen i G 315 bygger således direkte på den nyordning som Magnus lot sette i verk i 1163.

I G 301, som taler om 20-sessen på Vestlandet, nevnes både den kongelige styringsmann og ledingsmantallet. Den store forandring i utskrivningen hadde følgelig funnet sted før 25-sessene blev tatt i bruk. Den var eldre enn 1163, men lå neppe mange årene tilbake, siden overgangen til 25-sesser ennå ikke var avsluttet². Dessuten får vi uttrykkelig beskjed om at endringen av skipredene på Agder i 1163 var ledd i den nye ordning av utbudet. I G 297 blir sagt at ved full almenning »skal vi stille så mange skib fra hvert fylke, som vi er blitt forlikt om med kongen vår». Denne avtale trer tydelig frem som noe nytt. Fra nu av fikk kongemakten adgang til å gripe inn i forhold som böndene tidligere hadde

¹ Agder var således meget dårligere representert på Gulating enn de vestlandske centralfylkene. I samme stilling stod Sunnmøre, som sendte en mann for hver 25. sess. Disse to randfylker innen lagdømmet er også nevnt sist i den fortegnelse som G 3 gir. Det lave tingmannstall fra dem danner en parallell til den sekundære stilling som de nye lovfeller i Frostatingslagen var henvist til. Innen begge tinglag holdt de oprinnelige fylker strengt på sin overvekt.

² På denne måten får vi tidfestet det innskudd om lendmenn og årmen i G 301, som det ovenfor var tale om. Siden G 308 inneholder påbud angående kongelige styringsmenn, er også dette kapitlet, hvor lendmenn og årmen nevnes som mottagere av veitsler, et ledd i nyordningen fra ca. 1150.

rådighet over¹. Reguleringen i Egdafylke, som Magnus foretok, og omlegningen til 25-sesser i de andre Vestlandsfylker var i like høi grad følger av overenskomsten i G 297. Derfor må begge tiltak ha hørt nær sammen også i tid.

Til midten av det 12. århundre må vi datere de endringer av ledingsbolken i Gulatingsloven, som betydde så stor maktøkning for rikskongedømmet. Og forandringen kan ikke ha vært gjennomført meget senere i Trøndelag. Ingen ting tillater oss å anta at noe avsnitt av den 16-delte lovbok for Frostatingslagen er yngre enn Magnus Erlingssons revisjon omkring 1170. Senest ved den tid blev den inn- gripende omordning satt i verk også blandt trönderne. I fylkene rundt Trondheimsfjorden som på Vestlandet hadde kongemakten vunnet en avgjørende seier för Sverre Sigurdsson trådte frem.

Det resultat vi nådde til ved studiet av tingordningen i de to lagdømmer, blir således bekreftet av utviklingen innen landevernet. De nye forskrifter om ledingen representerte samme tendens som opprettelsen av sysselmannens ombud. Omlegningen foregikk i begge tilfelle noenlunde samtidig: under Magnus Erlingsson og umiddelbart forut for hans kongstid.

Om påbudene var felles for tröndere og vestlendinger, blev ikke derfor alle gamle ulikheter med én gang slettet ut. Fremdeles ser vi i lovene tegn til at kongedøm-

¹ Ifølge sagaene fra det 13. århundre var det Håkon Adalsteinsfostre som ved midten av 900-tallet organiserte ledingsopbudet på Vestlandet og i Trøndelag. Nyere forskere har ment at denne beretning må stå til troende. Jfr. Edv. Bull, *Leding* s. 39 fg. og Asgaut Steinnes i *Syn og Segn* 1929 s. 62 fg. Vår undersøkelse av tingordningen i de to lagdømmer peker likevel i annen retning. Som fylkesinndelingen og rettsvesenet var gjennomført av böndene selv, har de sikkerlig også helt på egen hånd fått ledingen i stand. Dens opkomst skyldtes neppe noen avtale mellom konge og folk. Landevernet var et viktig ledd i bondeselvstyret. Likeså lite som loven og tinget kan det fra først av ha stått under en fremmed og utenforstående makt. — En helt annen sak er det at vi har samtidige vidnesbyrd om tilknytning mellom kong Håkon og ledingen i kystlandskapene. I Håkonarmål blir sagt at han för Fitjarlaget »kalte på hóløyger som holmryger». Fra Rogaland til Hålogaland var opbudet innkalt til kamp mot Håkons og folkets felles fiender.

met inntok en svakere stilling nordenfjells enn langs kysten. Allerede forut for den tid da verneplikten blev endret, altså før midten av 1100-årene, var ledingen i Gulatingslagen gått over til å være en fast årlig skatt som böndene utredet til kongen. Noe tilsvarende finner vi ikke i Frostatingsloven. Her tales det bare om virkelige militære utbud¹.

Dertil kommer at selve utskrivningen utvilsomt var tyngre på Vestlandet. De seks fylkene fra Agder til Sunnmøre stillet etter G 315 tilsammen 2900 sesser, de åtte gamle trønderske fylker 1600 sesser.

Det heter i G 206: »Hvis en mann hadde land i veitsle av kongen, og det blir tatt fra ham, skal han allikevel ha slik rett som lendmann, og på samme vis hans sønn inntil han er firti år». Og i G 200 hörer vi at »lendmanns sønn skal ta haulds rett om han ikke får land». Av disse kildesteder fremgår at forlening med krongods var det avgjørende for en lendmann. På veitslejorden bygget hans verdighet. Andre privilegier hadde han faktisk ikke. Derfor kunde lendmanns sønn som ennu ikke hadde fått land av kongen, innta samme rettsstilling som faren. Denne rett var en form uten større reell betydning. Således hadde lendmannen ingen særskilte militære rettigheter på den tid da landskapslovene fikk sin endelige skikkelse under Magnus Erlingsson. I F VII 18 blir fremhevet at »lendmenn skal gjøre leding som ellers hver bonde». Og F VII 8 foreskriver at de skulde møte til manntallsting på like vilkår med andre. Heller ikke i ledingsbolken for Vestlandet finnes noe trekk som kunde tyde på at lendmennene inntok en særstilling når det gjaldt landevernet.

I Hirdskråen er forholdet fullstendig forandret. Det sies i H 19 at »lendmenn skal ha myndighet til å holde huskarler, sig selv til støtte og kongen til hjelp, men ikke flere enn 40 uten kongen tillater det». Denne bestemmelse innrømmet lendmannen en forrett som han tidligere ikke

¹ Edv. Bull, Leding s. 37 fg.

hadde, og måtte betegne en stor økning av hans anseelse. Ved siden av hertuger og jarler var lendmennene de eneste i Norge som efter Hirdskråen fikk adgang til å omgi sig med privat hærmakt. Disse rangklasser dannet en gruppe for sig selv i det norske samfund.

Det er en viktig opgave å forsøke om vi kan datere de nye påbud i Hirdskråen, som helt endret lendmannens stilling.

P. A. Munch og alle senere forskere har antatt at den eldste utgave av Hirdskråen blev laget under kong Sverre. De mener det er den det siktes til når H 48—50 tre ganger taler om *hin forna hirdskra*. Tidfestingen av den første redaksjon bygger på en henvisning til *hæit Birkibæina*, som forekommer på to steder, i H 21 og 38¹. Kombinasjonen hviler imidlertid på sviktende grunnlag. Den hevdvunne lære kan ikke oprettholdes.

Den gamle Hirdskrå må være eldre enn 1273. For det år traff Magnus Lagaböter under möter i Tönsberg og Bergen en rekke beslutninger som gjengis i H 36. Dette kapitel skiller sig klart ut fra fremstillingen for övrig, og kan bare være satt til senere. Fra samme år stammer også H 1—10, som angår tronfølgen. Forskriftene her var kommet i stand ved avtale mellem kongen og erkebiskop Jon Raude under riksmötet i Bergen i 1273². Fölgelig hörer heller ikke denne del fra först av til Hirdskråen. Men i dette tilfelle har vi det oprinnelige avsnitt i behold. Det foreligger i Håkon Håkonssons islandske lov, den såkalte Járnsíða eller Håkonarbók 9—10. Efter en innledning som er ordrett likelydende, heter det i de to kilder:

Håkonarbók 9.

Nu at menn þurve eigi griplande hende æða læitande eptir fara hverr konongr a rætlega at vera i Noregi þa se þat kunnict ollom norðmonnom at Hakon konongr sun Hakonar konongs sunarsun

Hirdskråen 1.

Nv at men þurfi eigi griplande hondum eftir at fara huer konongr a retlega at vera j Noregs riki þa se þat kunnigt ollum Noregs monnum at Magnus konongr son Hakonar konongs staðfesti

¹ Det norske Folks Historie III s. 303 og IV, 1 s. 595.

² NgL II s. 455 fg.

Suerris konongs staðfeste sua oc leit i bok setia a Frosta þinge huerr at rættom erfðom a at vera Noregs konongr eptir logom hins helga Olafs konongs með raðe oc samþykke Magnusar konongs sunar sins Æinars ærkibiscups oc allra annarra liodbiscupa, lendra manna oc lædra, stallara oc logmanna oc allra hanndginginna manna þeirra er þa voru i hia oc allra Frostopings manna, oc siðan birti þetta Magnus konongr sun hans i olulum lutum landzins a ðingom oc samðycto þui aller Noregs menn fire sek oc sitt afspringe með rættu þingtaki at þessi skipan skal standa þar um ævinlega sem þa var gor oc fylger nu her.

sua oc let j bok setia huer er at rettum erfðum a at vera Noregsveldis konongr eftir logum.

Ok þui iattado oc samþyctu allir Noregsmen firirsik oc sit afspringi við Noregs konong oc hans afspringi mæð retto þingtake oc at þessor skipan skal ganga oc standa æuenlega sem þa var gor oc nv fylghir her.

Sammenstillingen godtgjør at Hákonarbók her representerer en eldre utgave av Hirdskråen. Den skyldtes kong Magnus, og kom i stand efterat han hadde besteget tronen i året 1263.

Det blir oplyst i H 36 at Magnus Lagaböter gav sine to mindreårige sønner Eirik og Håkon konge- og hertugnavn i 1273. Sammen med de nye arveregler blev det derfor nødvendig å sette inn i Hirdskråen bestemmelser om hertugens stilling (H 12—13). At de utgjør et senere tillegg, er ikke til å ta feil av. Avsnittet om jarlen i H 16—17 blev nemlig ord til annet avskrevet. På det vis er kommet inn en ubehendig gjentagelse som stemmer dårlig med den elegante form Hirdskråen ellers særkjennes ved.

Vi ser altså at de beslutninger som blev gjennomført i 1273, tydelig sondrer sig ut fra den eldre tekst. De bryter den opprinnelige, sammenhengende fremstilling. Og den blev ikke laget før 1260-årene. Det fremgår av jevnføringen med Hákonarbók. Også på annen måte får vi denne tidfesting bekreftet. Den utførlige omtalen av hirdmenneskes høviske adferd og sedelighed i H 28—29, er direkte avhengig av

mann». Denne opplysning har ingen verdi når det gjelder forholdene i Norge omkring år 900. Gustav Storm og Halvdan Koht har godtgjort at Snorres opfatning av statsordningen under kong Harald er en konstruksjon¹. Men det betyr ikke at den anførte passus fullstendig savner rot i virkeligheten. Den vidner bare om tilstandene i Snorres egen samtid. Da Heimskringla blev til, hadde jarler og lendmenn — etter Snorres mening hersenes arvtagere² — rett til å ha et visst antall hærmenn. Anderledes er det neppe mulig å forklare dette kildested.

I årene 1218—1220 opholdt Snorre sig to ganger i Norge. Han kom først igjen i 1237, som eldre mann og med sitt forfatterskap bak sig. Det inntrykk av Norge som Snorre hadde dengang han skrev landets historie, skyldtes reisene i 1218—1220. Ved den tid hadde følgende lendmennene oppnådd sin nye rettighet³. Men siden han oppfattet den som meget gammel, kan forandringen vanskelig ha vært gjennomført umiddelbart forut for Snorres Norgesophold. I 1220 hadde det allerede fått hevd at lendmenn omgav sig med huskarler. Rimeligvis går denne rett tilbake til kong Sverre. Vi tør iallfall tidfeste endringen til årene omkring 1200, altså nettop til den periode da lendmennene efter rådende opfatning skal ha mistet sin ledende stilling i det norske samfund.

II.

Det billede av år mannen som vi har gitt ut fra landskapslovene, bryter i høi grad med tilvante forestillinger.

¹ Norsk Hist. Tidsskr. 2. R. IV s. 131—136 og Innhogg og utsyn s. 95—98.

² Gustav Storm i norsk Hist. Tidsskr. 2. R. IV s. 131.

³ Landskapslovene gir ingen holdepunkter til vurdering av jarlenes militære rettigheter under Magnus Erlingsson. Siden »jarl» og »konge» opprinnelig må ha vært sideordnede betegnelser på ledende hövdinger, kunde jarlen fra gammel tid ha hærmenn like fullt som kongen. Om jarlers huskarler tales det i et vers som tilskrives kong Harald Hardråde. For vår undersøkelse er det bare lendmannen som kommer i betraktning.

Derfor er det nødvendig å analysere kildegrunnet for den gjeldende lære.

Synet på årmennene har især vært bestemt av den fortelling som Snorre Sturlason bringer om Tore Sel på Avaldsnes. Ifølge Olav den Helliges saga styrte han kongsgården der som årmann. Tore var *ættsmár*, hører vi; Erling Skjalgsson kalte ham endog »trælbåren i alle ætter». En hövding fra Hålogaland, Asbjörn Sigurdsson, kom i konflikt med Tore, og drepte ham. Kong Olav vilde la Asbjörn böte med livet, men forlik blev avtalt på det vilkår, at han overtok ombudet som årmann. Tore Hund fikk imidlertid sin brorsønn til å la være.

I den såkalte Legendariske Olavssaga har vi bevart Snorres kilde til dette avsnitt. Den eldre fremstilling er på flere punkter forskjellig fra Snorres. For det første blir her ikke opplyst noe om at Tore Sel var av ringe ætt. For det annet, og det er hovedsaken, blir sagt med rene ord i den opprinnelige beretning, at både Erling Skjalgsson og Asbjörn gikk med på at Asbjörn skulde være kongens årmann. Dette trekk står hos Snorre sterkt i bakgrunnen. Han nevner bare Asbjörn, og utelater helt at Erling godtok avgjørelsen. Snorre undertrykte den viktige opplysning at den fremste blandt stormennene i Norge ikke innvendte noe imot å få en av sine nærmeste frender som årmann.

Riktignok hører vi også i Legendariske saga at Tore Hund reagerte. Han syntes det var ille om Asbjörn »skulde være kongens træl alle sine dager». Men det innebærer noe annet enn uttalelsen hos Snorre, hvor Tore sier at det var en skjensel for Asbjörn og hele slekten hvis han blev »kongens træl og jevning med den verste mann, Tore Sel». Ifølge Snorre stod Tore Hund i forbindelse med Olav; det øket hans egen anseelse, heter det uttrykkelig. Som kongens lendmann holdt han årmannsombudet for nedverdiggende. Avsnittet i det eldre verk kjenner ingen slik tilknytning; her er det selve kongstjenesten Tore stiller sig avvisende til¹.

¹ Se bemerkningene hos Konrad von Maurer, Die årmenn des altnorw. Rechtes s. 73 fg.

Fortellingen om Asbjörn Selsbane i Legendariske saga finner vi ordrett igjen i noen bruddstykker av en Olavssaga fra annen halvdel av det 12. århundre. Men beretningen må ha fått sitt preg ennå tidligere. Den utgjør en selvstendig þátt, som sagaskriveren har optatt fra tradisjonen, og gitt en resonerende innledning. Omkring 1150 var avsnittet sikkert utformet, altså ved en tid da år mannen på Vestlandet fremdeles inntok en fremskutt og ærefull stilling. Da Snorre et par årtier etter 1200 skrev om Olav den Helles historie, var år mennenes virksomhet sterkt begrenset og deres posisjon tilsvarende forringet. Også en annen viktig forandring var inntruffet i mellemtiden: Lendmannsnavnet var blitt ennå mere ausett og hedrende. På Snorres tid var det en uforenelig motsetning mellom år menn og lendmenn, en sosial kløft som ingen bro førte over.

I begge tilfelle er det således tilstanden i samtiden som avspeiles. Noen selvstendig kildeverdi kan Snorres skildring derfor ikke gjøre krav på.

Merkelig nok forteller Snorre anderledes om en annen år mann på Olav Haraldssons tid: en slektning av kongsmoren Astrid hadde *år menning ok sjýslu* på Hedmark og *yfirsókn* i Österdalen. Dette stemmer ikke med år mennenes myndighet i det 13. århundre, men bekreftes av Gulatingsloven. Olavsteksten i G 3 taler nettop om år mannens syssel, og G 271 fra Magnussønnes tid forutsetter at han hadde *yfirsókn* i fylkene på Vestlandet. Det kunde tyde på at Snorre her støtter sig til en overlevering som hadde beholdt sin historiske karakter. Beretningen blev muligens optatt uforandret fordi den ikke stimulerte hans trang til kunstnerisk omforming. Slike formodninger spiller likevel en underordnet rolle. I ethvert fall gir avsnittet om dronningens frende et interessant motstykke til det billede som Snorre tegner av Tore Sel. Han hadde altså ikke noen presis opfatning av år mennene i gammel tid. Også på denne måten får vi vidnesbyrd om hvor uholdbart det er å se år manns-tjenesten i lys av Snorres fortelling om Asbjörn Selsbane ¹.

¹ Den hevdvunne opfatning av år mennene bygger dessuten på enkelte

I de seks fylker innen Gulatingslagen fantes i 1160-årene et stort antall lendmenn. Hvor mange, har vi ikke midler til å avgjøre. Iallfall må det nok ha vært fire eller fem i hvert fylke, altså tilsammen minst 25—30 lendmenn fra Agder til Sunnmøre. For Trøndelag mangler vi tilsvarende holdepunkter. Men Frostatingsloven godtgjør at lendmennene spilte meget mindre rolle i de trønderske bygder. Derfor må vi gå ut fra at lendmannstallet i Trøndelag ikke kunde måle sig med kystdistriktenes.

Den østnorske lovboken er tapt. For denne landsdel blir det nødvendig å søke til andre samtidskilder. Verdifull rettledning får vi i Sverres saga. Den forteller om i alt tre lendmenn blandt oplendingene. Sagaen bringer utførlige beretninger om kamper i Oplandsfylkene. Derfor tør vi feste oss ved at den her ikke kjenner flere lendmenn. I stedet taler Sverres saga om »alle de lendmenn som var i Viken», under skildringen av hendelser i året 1178. Ingen av dem blir navngitt, men uttrykksmåten tyder på at antallet var betydelig større enn i de indre bygder.

Under Magnus Erlingsson var det således en påfallende ulikhet mellem landsdelene i tallet på lendmenn. Spørs-

notiser i landskapslovene. I første rekke gjelder det følgende kildesteder: G 170 og 198, F IV 53 og F IV 57.

At G 170 og 198 ikke kan tas som vidnesbyrd om årmannens lave ætt og rettsstilling, er vist av Konrad von Maurer s. 117—121.

Vi har ovenfor omtalt F IV 57, og godtgjort at dette kapitel ikke angår årmannens rett før 1152.

Tilbake står da F IV 53. Her sies det at alle rangklasser skal betale bot *við konung*, kongen selv derimot skal *beta þllum lögumautum*. I denne bestemmelse har forskerne vært enige om å finne bevis for at årmannen fra gammel tid var kongstjener. Felles for konge og årmann var det nemlig, at om de forbröt sig, tilfalt boten böndene. Likheten har ikke ringeste beviskraft. Hvem skulde kongen ellers utrede boten til, om det ikke skjedde overfor bondefolket, forsamlet på ting?

Den historiker som med størst energi har søkt å utnytte lovene til fordel for det herskende syn på årmannen, er Ebbe Hertzberg, Lén og veizla s. 297 og 321. Men hans fremstilling stemmer ikke særlig godt med anerkjente prinsipper for metodisk forskning.

målet er om vi finner den samme forskjell når det gjelder fordelingen av stormannsslekter omkring i Norge.

Magnus Olsen har festet oppmerksomheten ved at Östlandet og Trøndelag i middelalderen var tett oversådd av sognekirker, ofte med få kilometers avstand fra hverandre. »Det mest levende inntrykk av ættradisjon og sosial utfoldelse i disse landsdeler får vi, om vi tar for oss tallene på de sognekirker man i protestantisk tid fant overflödige her». De åtte gamle fylker rundt Trondheimsfjorden hadde 84 kirker, og 30 av dem blev nedlagt. På Hedmark blev 24 nedlagt av 40, i Gudbrandsdalen 17 av 40, på Romerike 18 av 49, Toten 4 av 8 og Hadeland 7 av 12. Men av 68 sognekirker på Agder blev bare 2 nedlagt, i Rogaland var tallene 61 og 10, i Hordaland 77 og 5, Sunnmøre, Romsdal og Nordmøre tilsammen 85 og 3, og i Naumdölafylke 14 mot 0. »For å forstå disse tall synes man å måtte regne med den faktor, at storböndernes tall i de kirkefattigere kystlandskaper relativt var betydelig mindre enn i storbygdene inne i landet og i Trøndelagen»¹.

Det er meget langt ifra at noen sammenheng lar sig påvise mellom tallet på storbönder og lendmenn i de forskjellige landskaper i Norge. Tvert imot ser vi at storböndene hörte hjemme nettop der hvor lendmennene var få og omvendt. Fordelingen var i den grad motsatt at vi formelig kan tale om en lovmessighet. Uoverensstemmelsen reiser selve problemet om kongemaktens stilling i de ulike landsdeler. Det må tas op når vi vil utrede forholdet mellom konge og lendmenn.

Vår analyse av den trönderske og vestlandske lovboken gav som resultat at kongedömmet fra gammel tid hadde fastere basis i kystegnene enn nordenfjells. Det stemmer med vidnesbyrd vi kan hente fra andre kilder.

En kritisk undersökelse av skaldevers og sagnhistoriske skrifter godtgjør at kampen om herredömmet i Trøndelag var det centrale spørsmål i Norge fra Harald Halvdansson

¹ Ættegård og helligdom (Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie A IX a, Oslo 1926) s. 224 fg.

til Harald Hardråde, altså gjennom hele det 10. og første halvdel av det 11. århundre. Ikke noe annet sted var motsetningen mellom bondesamfundet og landsstyrerne så hård og vedholdende som i fylkene omkring Trondheimsfjorden. Når rikskongenes angrep gang på gang blev slått tilbake, skyldtes det samholdet og styrken blandt trønderne.

Ved siden av Trøndelag var Oplandet för midten av 1000-tallet helt uavhengig av kongemakten. Også her stod böndene på sluttet front til forsvar for sitt gamle selvstyre¹.

Noe avgjørende nederlag blev heller ikke tilföiet trøndere og oplendinger ved midten av det 11. århundre. Av Frostatingsloven ser vi at folket nordenfjells fremdeles hadde sin selvstendighet i behold. I forholdet til kongedömmet var ingen endring inntrådt, og motsetningene fra den foregående tid ophörte ikke.

Efter Olav Kyrres död i året 1093 blev hans sönn Magnus Berrfött anerkjent som konge i Viken og på Vestlandet. Men böndene i Trøndelag og på Oplandet gav kongenavn til brorsönnen, Håkon Torefostre. Til gjengjeld fikk de »mange slags retterböter», forteller Morkinskinna. Da Håkon snart efter döde, blev isteden tatt til konge en mann utenfor kongesættten. Så viktig var det å holde flokken samlet. Lederen for Håkon-partiet var Tore fra Steig. Det bekrefter at reisingen fant tilslutning også blandt oplendingene. Da Harald Sigurdsson i 1046 kom til innlandsbygdene og krevde arven efter sin far, som hadde vært småkonge der, gav Tore ham kongenavn for Oplandet. Gjennem denne handling stillet Steigar-Tore sig i spissen for oplendingenes selvstendighetskamp overfor rikskongene². Og han

¹ Jeg tör her vise til fölgende av mine arbeider: Trøndelag og rikssamlingen (Avh. utg. av Det norske Vid.-Akad. 1928) og særlig boken Olav den Hellige og Norges samling (Oslo 1929). Jfr. videre norsk Hist. Tidsskr. XXVII s. 439—451 og XXVIII s. 523 fg.; Festskrift til Hjalmar Falk (Oslo 1927) s. 73—77, Festskrift til Finnur Jónsson (K.havn 1928) s. 157—172. Jeg skal villig innrömmе at mange enkeltheter i disse ungdomsstudier kan være tvilsomme, for ikke å si feilaktige. Men selve grunnopfatningen tror jeg vil bli stående.

² Festskrift til Finnur Jónsson s. 164.

tok kampen op på ny i 1090-årene, innpå et halvt hundreår senere.

Magnus Berrfötts seier fikk ikke varige følger. Lover og sagaer er enige om at hans egne sønner Sigurd, Öistein og Olav gjorde sig til talsmenn for Håkon Torefofostres politikk. De retterböter Magnus ikke vilde gå med på, blev nu satt i verk. Kongebrödrene ophevet for godt alle tvangsbud som var fört igjennem av Svein Alfivason i 1030-årene. Det var også tegn på forsoning med folket i Tröndelag og på Oplandet, når Öistein Magnusson optok i sin hird den mann som blev gjort til motkonge efter Håkons död. Utfra samme tendens giftet kong Öistein sig med sönnedatteren til Tore fra Steig.

Til gjengjeld går en viktig nyordning tilbake til Magnus-sönnenes regjeringstid. Vi har ikke noen grunn til å tvile på sagaenes beretning om at det var Sigurd Jorsalfarer som innførte tienden i Norge. Men i ett landskap lyktes det ikke å få böndene med på reformen. Det var Övre Telemark, som gjennom hele middelalderen kaltes »Skattlandet», i motsetning til den nedre delen, »Tiendetaket». Ikke bare når det gjaldt tienden stod telene i en påfallende særstilling. Asgaut Steinnes har vist at også kongsskatten ennu i langt senere tid var »utruleg låg» nettop hos dem. »Skattane i desse bygdene er eit slag mål på kor stor eller liti makt kongedömet hev havt til å setja viljen sin igjenom»¹.

Her får vi forklaringen på den merkelige rolle som teleböndene spilte på 1100-tallet. Til den eldste birkebeinflokken under Öistein Möila sluttet sig svært mange folk fra Telemark, sier Snorre. Og Sverres saga forteller at telene var uforlikte med kong Magnus og Erling jarl. Derfor sökte Sverre fra förste stund forbindelse med dem. Mot löfte om retterböter kom de ham til hjelp med stor styrke i 1177. Men siden blev det anderledes. Da kong Sverre hadde vunnet herredömmet i landet, gikk böndene i Telemark imot ham.

¹ Gamal skatteskipnad i Noreg I (Avh. utg. av Det norske Vid.-Akad. 1930) s. 141—148, særlig s. 147 og 163.

Deres holdning er således klar. Telene stod konsekvent i opposisjon til makthaverne ¹.

Det er verdt å merke at vi første gang hører om folket i Telemark under Magnus Erlingsson. Fra tidligere tid foreligger ingen opplysning om denne landsdel. I Sigurd Jorsalfarers dager lå den fremdeles utenfor det område hvor rikskongene hadde noen innflytelse. Først efter midten av det 12. århundre fikk telene for alvor føle trykket fra statsmakten. Dette stemmer på slående måte med det resultat som vår gjennomgåelse av landskapslovene gav: I Magnus Erlingssons tid vant kongedømmet sin store seier både i Trøndelag og på Vestlandet. Hans regjering betydde en inngripende forandring i begge lagdømmer. Slik var det overalt i Norge. Selv til de mest perifere bygder på Östlandet trengte riksstyret nu frem med sine krav. Men telene var ikke villige til å gi avkall på sin uavhengige stilling. Det ønsket heller ikke folket på Marker, grenseområdet mot Sverige i det nuværende Östfold fylke.

Også Marker var i senere tid stillet særlig gunstig. Bygden hadde visse privilegier fremfor nabodistriktene når det gjaldt kirkelige avgifter. Mest eiendommelig var likevel skatteordningen her. Til den fantes ikke noe sidestykke i hele Norge ².

Bøndene på Marker blev som telene først trukket inn i rikspolitikken under Magnus Erlingsson. På forhånd hadde de stått helt utenfor. Markusmennene og folkene til Olav Ugjeva, to oprørsflokker som samlet sig på Oplandet i 1160-årene, holdt delvis til på Marker, beretter sagaene. Ifølge Fagrskinna utgikk birkebeinernes reisning fra denne bygden. Også Snorre fremhever at Öistein Möila opnådde stor tilslutning her. Men så snart Sverre var blitt enekonge, fikk han böndene på Marker til motstandere. I året 1200 møter vi dem sammen med telene i kamp mot makthaveren i landet. »Mange ugjerningsflokker hadde reist sig på Marker», sier Håkon Håkonssons saga. En lignende karakteristikk

¹ Jfr. Asgaut Steinnes s. 147.

² Asgaut Steinnes s. 55—80.

får bygden og folket der i Sverres saga. Opfatningen måtte være slik i offisielle kilder, for det var selve kongemakten böndene atter og atter verget sig imot.

Utbygdene stod ikke alene mot rikskongedömmet. Markusmennene hörte særlig hjemme på Oplandet, og blev vel mottatt i Trøndelag. *Margir góðra manna synir* sluttet sig der til flokken, forteller Heimskringla; *margir dugandi menn*, heter det i Fagrskinna. Oplendingene fulgte senere Olav Ugjeva, melder begge verker. Om birkebeinerne under Öistein Möilla oplyser Fagrskinna: »Er det sannest at alle de beste bondesönnere over hele Trøndelag kom til dem». Derfor utgjorde hæren nesten 2400 mann da den drog sydover. Ordene har en polemisk tone. Det kan neppe være tvilsomt hvem de er rettet imot. Sverres saga vil nemlig ha det til at birkebeinflokken efter nederlaget på Re var svært liten og ussel: den talte i alt 70 mann uten våben og klær. Der ved blev kongens seier så meget større. Men det er ikke bare Fagrskinna som korrigerer denne tendensiöse skildring. I et samtidig engelsk skrift finnes en redegjørelse for tilstandene i Norge, som utvilsomt bygger på meddelelser fra erkebiskop Öistein Erlendsson. Der fortelles det at 1100 krigsfolk undkom fra slaget og samlet sig om Sverre¹.

Sverres saga legger likevel ikke skjul på tröndernes holdning. Især i Trøndelag hadde Magnus Erlingsson mange avindsmenn, både höie og lave, hörer vi. Men det er først efter Erling jarls fall på Kalvskinnet i 1179, at Sverre åpent vedkjenner sig alliansen med dem. Da »drev det mange rike og ættgode menn i Trøndelag til kong Sverre, og mange som satt hjemme blev hans venner»².

Det var ikke godvillig at trönderne hadde funnet sig i den veldige ökning av kongemakten som foregikk efter midten av det 12. århundre. Hele bondesamfundet nord-

¹ Gustav Storm i norsk Hist. Tidsskr. 4. R. II s. 169—174, særlig s. 172 og 187. Jfr. Halvdan Koht, Innhogg og utsyn s. 168.

² En annen opfatning har Edv. Bull, Det norske folks liv og historie II s. 220. Han antok at det virkelig fant sted et omslag i tröndernes forhold til kong Sverre ved denne tid.

fjells gjorde felles sak med den ene oprørsflokken etter den andre. Likeså lite som telene og böndene på Marker vilde folket i Trøndelag underkaste sig den nye statsskikk som Magnus Erlingsson representerte. Kampen mot rikskongene hadde dype rötter i selve samfundsvilkårene. De skapte solidariteten mellem oplendinger og trøndere.

Tallet på sognekirker vidner om at forholdene rundt Trondheimsfjorden og i innlandsbygdene var meget langt fra å være demokratiske. Når disse landsdeler stod sammen, skyldtes det på ingen vis underklasseinteresser. Men en selvstyrende bondestat som den vi kjenner fra Frostatingsloven, hadde ikke noe behov for kongedömmet. Kongen og tinget var fiendtlige makter. Derfor går konflikten mellem dem som den röde tråd gjennom Norges historie både i samlingstiden og under borgerkrigene ¹.

Aristokratiet i kystlandskapene inntok en annen holdning overfor kongemakt og rikssamling. Også her möter vi riktignok stormenn som stod kongene imot. De mest kjente er vel krigerhövdingene på Olav Haraldssons tid, som hadde formådd å skape sig en så sterk maktstilling at de ikke trengte noe forbund med rikskongen. Og tradisjonen fra deres kamper hang lenge igjen. Mektige vestlendinger gikk med i Steigar-Tores reisning i 1190-årene. Slike storætter hörte likevel til undtagelsen. Men den posisjon de vant, gir et typisk billede av tilstandene langs kysten. Motsetningen til bondesamfundet i Trøndelag er slående. Bredbygdene hadde et aristokrati av storbönder, en sammensveiset klasse av

¹ Edv. Bull har fortjenesten av å være den første som for alvor festet oppmerksomheten ved landskapsmotsetningene; norsk Hist. Tidsskr. 5. R. IV s. 177—194. Men hans undersökelse lider under mangel på klar problemstilling. Bull tar hensyn til de fredelige riksdeler mellom samstyrende konger, og han lar motsetningen først tre frem under Harald Hardråde. Systematiseringen hos Bull har derfor Halvdan Koht tatt avstand fra som ubegrunnet; Innhogg og utsyn s. 111 fg. Jfr. også Fredrik Paasche, Kong Sverre s. 112—116. Likevel må jeg slutte mig til Edv. Bulls opfatning, og jeg önsker å understreke at den fremstilling som ovenfor er gitt, står i gjeld til ham.

mange jevngode jordeiere¹. På Vestlandet og Hålogaland var avstanden mellom herresætene lenger og tallet på stormenn langt mindre. Men til gjengjeld inntok den enkelte høvding en ganske anderledes dominerende stilling innen sitt distrikt. Og ved siden av jordeiendom spilte for dem herredømmet på sjøen og i leden en viktig rolle. En tid var de selv vikinger som hentet hjem rikdommer fra fremmede land².

Stormennene i Viken og på Vestlandet og Hålogaland dannet grunnlaget for Magnus Erlingssons kongedømme. Fordi hans makt vesentlig innskrenket seg til kystegnene, er det der vi fortrinnsvis finner kongens lendmenn. Det bekreftes av en uttalelse i Fagrskinna. Om Olav Ugjevas flokk blir sagt at den holdt sig oppe i bygdene, og »kom ikke til sjøen, for lendmenn og kjøpstadsfolk var helt ut kong Magnus's venner».

I Sverres saga blir motstanderne kalt for »gullhalser» og »mjødvommer» og »storbukker». Skjellsordene har vært oppfattet som vidnesbyrd om klassekamp³. Utvilsomt forteller de også om sosiale motsetninger. Men én ting må vi her understreke: Det var vikværing og vestlendinger som fikk slik omtale i en krets av trøndere og oplendinger. Betegnelsene brukes om stormenn i andre landsdeler. De sikter ikke til jorddrottene i distrikter hvor Sverres tilhen-

¹ I F IV 8 blev foreskrevet at til tylfter-eden skulde opnevnes tolv haulder fra fylket, *eða bændr hina bezto ef eigi ero haulldar til*. På grunnlag av denne passus trekker Ebbe Hertzberg følgende slutning: »Leilændingernes antal tiltog i den grad, at de gamle love endog forudsætte som muligt, at faa eller ingen grundbesiddere fandtes i et fylke». Den norske aristokratis historie s. 86 fg. Slutningen er visstnok forhastet. Det regnes bare med den mulighet at et trøndersk fylke ikke hadde tolv selveiende odelsbønder. Men dette vidner neppe om noen reduksjon i det oprinnelige antall. Slik kan forholdene meget vel ha artet sig fra gammel tid. Noe middel til å datere det anførte kildested har vi da heller ikke.

² Jfr. Scandia III s. 105 og norsk Hist. Tidsskr. XXIX s. 65.

³ Halvdan Koht, Norsk bondereising s. 14 fg., men især Edv. Bull, Det norske folks liv og historie II s. 216 fg. og 219 fg. Jfr. s. 214 om Øistein Möllas flokk.

gere hørte hjemme. Det var nettop de selveiende bønder i Trøndelag og i utbygdene østpå som søkte til birkebeinernes hær. I disse uttrykk kom selve forskjellen mellem vilkårene i de ulike landskaper frem på krass og agitatorisk måte¹.

Den opvigling mot lendmennene som utgjør et ledemotiv i Sverres saga, må vi ikke overdrive betydningen av. I virkeligheten førte ikke Sverre noen prinsipiell kamp imot dem. Samme kilde opplyser med rene ord at flertallet blandt lendmennene efter hvert trådte i forbindelse med kongen. Selv utdelte han også verdigheten. Og det stridsskrift mot biskopene som blev til på foranledning av kong Sverre i de siste årene av hans liv,² fremhever lendmannens viktige og ærefulle stilling.

Først under Sverre opnådde lendmennene et reelt privilegium. Inntil begynnelsen av Magnus Erlingssons regjering stod de i samme klasse som årmenn i Gulatingslagen. En stormann må ha kunnet påta sig det ene ombud like godt som det annet. At det snart blev helt anderledes, skyldtes opkomsten av sysselmennene. Under Magnus tales for første gang om dem i den vestnorske lovbooken. Også i Trøndelag finner vi samtidig sysselmenn som utøvere av kongedømmets økede myndighet. På dette punkt stemmer Sverres saga med landskapslovene: Magnus og Sverre satte uten forskjell sysselmenn i de landsdeler hvor de hadde makten³.

All den stund aristokratiet stod bak Magnus Erlingsson, kan det umulig ha vært i strid med de mektige ætters interesser, når sysselmenn nettop i hans kongstid overtok den lokale styrelse. Stormannsklassen i kystegnene må selv ha fremmet denne utvikling. Det var meget langt ifra at den skulde innebære noen seier for kongen på bekostning av adelen.

Lendmannsnavnet var uttrykk for et allianseforhold mellem aristokrati og kongemakt. At den gamle betegnelse

¹ Jfr. mine bemerkninger i Nordisk Tidskrift 1931 (Ny serie VII) s. 219 fg.

² Jfr. Anne Holtsmark, En tale mot biskopene (Skr. utg. av Det norske Vid.-Akad. 1930) s. 55—63.

³ Se sammenstillingen hos Karl Lehmann, Abh. zur germ. Rechtsgeschichte s. 186 fg.

delvis blev erstattet med en ny, betydde ingen virkelig endring. Noe annet enn en navneforandring fant ikke sted. Riktignok falt en rekke lendmenn i kampene mot kong Sverre. Men stridighetene gjennom de foregående mannsaldrer må også ha kostet mange livet. Likevel har vi konstatert at tallet på lendmenn vestenfjells öket meget sterkt nettop under borgerkrigene.

Hirdskråen viser at sysselmenn blev regnet for å stå omtrent like höit som lendmenn. Det heter i H 35 at lendmenn og sysselmenn »har större rang og tilskudd av kongen enn andre». Av Hirdskråen fremgår videre at lendmenn ofte fikk sysler,¹ og en av retterbötene i H 48 taler om lendmannen i egenskap av sysselmann². Selv om lendmennenes rang var öket gjennom retten til å omgi sig med huskarler, tjente de som sysselmenn. På Magnus Lagaböters tid eksisterte det ikke noen motsetning mellem de to grupper. De gikk over i hverandre. Ennu mindre kan det ha vært noe skille dengang lendmennene ingen spesielle rettigheter hadde, altså under Magnus Erlingsson.

Det store tidsskifte i Norges gamle historie danner Magnus Erlingssons regjeringstid. Kong Sverre fortsatte bare forgjengerens verk. Den eneste nyordning vi muligens kan tilskrive ham, er opprettelsen av lagmannsembedet. Men det kan like godt være eldre. Og av Håkon Håkonssons saga fremgår uttrykkelig at stillingen först i langt senere tid fikk större betydning. För år 1200 grep lagmannen ikke inn i böndenes gamle domsmyndighet.

Fremveksten av den nye statsskikk i Norge på 1100-tallet skyldtes ikke noen enkelt mann. Den hadde som forutsetning at stormannsklassen nu blev konsolidert. Kongemakten var blitt sterk fordi kystaristokratiet hadde vokset sig sterkt. Her var det nær sammenheng og ikke noe motsetningsforhold.

¹ H 19: *þar sem lendr maðr hæuir len, ef konongr uil honum systlu fa.* Jfr. H 22: *ef kononge likar at fa stallara sinum systur eða adrar væiztur.*

² Jfr. P. A. Munch, *Det norske folks Historie IV*, 1 s. 598.

Johan Schreiner.